

Politiserte kvinnepenner

Frederikke Brun, Christiane Koren og striden om Norge

Af Torill Steinfeld

I sine artikler i verket om *Nordisk salongkultur* (1998) drøfter Anne Scott Sørensen fenomenet kvinnelig skjønnånd, den salongkultur som var skjønnåndens vekstform, og hvordan kvinner som Charlotte Schimmelman, Louise Stolbergh og Julie Reventlow utformet og tolket rollen som skjønnånd i tiden rundt 1800. Et sentralt poeng er at skjønnåndens selvforståelse og formidlerrolle ble vanskeligere å fastholde i årene etter 1800, under inntrykk av Napoleonskrigene, økonomiske kriser og nasjonale mobiliseringer. Det idealiserte bildet av skjønnånden som forbinder hjemlig og fremmed, den indre og den ytre verden, den lille og den store historie, ånd og kropp, kvinnelig og mannlig rokket 'skjønnåndens hele dilemma mellom den store og den lille verden, mellom immanens og transcens, på en gang gratie, dame og kone' blir vanskeligere å håndtere (Sørensen, 1998: 164). For skjønnånder som Charlotte Schimmelman og Louise Stolberg ble naturen, tilværelsen på landet og hjemmet derfor attraktive alternativ til bylivets store selskapelighet.

Skjønnåndens dilemma qua sin plassering mellom den store og den lille verden ble skjerpet i møtet med de deler av den store verden som i særlig grad ble assosiert med noe uskjønt, ufølsomt og ukvinnelig. Politikk ble et slikt felt i denne epoken. Mens skjønnånden – for nå å bruke Oehlenschlägers ord om Christiane Koren – skulle ha 'det skønne talent at udbrede velvilje, at åbne

hjerterne for munter selskabelighed', stifte 'vennlige forhold mellem mænd', og slik tvinge mange 'i det mindste for en kort tid, at være bedre, end de virkelig var', representerte politikken en nytte- og makttenkning som i prinsippet var skjønnånden fremmed. De skjønnånder som ønsket politisk innflytelse – og Madame de Staël er jo det store eksempel –, risikerte ikke bare selv å bli betraktet som mannlige, amasoner eller furier; de møtte også krav om mindre følelsesorienterte tanke- og kommunikasjonsformer enn dem salongen hadde oppdyrket og idealisert. Forholdet kan eksemplifiseres med en formulering i August Wilhelm Schlegels *Sur le système continental et sur les rapports avec la Suède* (februar 1813), som Madame de Staël utvilsomt bidro til og i hovedsak tilsluttet seg. Den engelskspråklige utgaven, som her benyttes, ble utgitt under hennes navn:

'Eloquence and declamation are useful only where it is necessary to excite the passions; but, in deliberate examination of a political subject, nothing ought to be exaggerated, and nothing advanced vaguely: the simple evidence of facts ought to be our guide.' (*An Appeal to the Nations of Europe Against the Continental System*, 1813: 11)

Stemmens uttrykkskraft og følelsesappeller unnsies her til fordel for bevis og fakta, en smule overraskende kanskje for mange beundrere av Staël's *Corinne ou l'Italie* (1807).

Hensikten med denne artikkelen er å gi to nordiske eksempler på kvinnelige skjønnånder som politiserte stemmen og pennen i 1813–1814. Begge illustrerer

den tilbaketrekning Anne Scott Sørensen tar opp i sine artikler i *Nordisk salongkultur*. De to er Christiane Koren (1865–1815) og Frederikke Brun (1765–1835). Begge foretok en mental retrett etter å ha brukt stemmen og pennen for å forsvare Danmark og Norge; for begge blir også tilbaketrekningen koblet til forestillinger om kvinnen og om familien som refugium.

Danmarks og Norges første dikterinner

Frederikke Brun og Christiane Koren var Danmarks og Norges fremste dikterinner i årene fram mot 1815. De publiserte begge arbeider under eget navn: dikt, reiseskildringer (Brun), dramatikk (Koren). Begge var flittige brevskriversker, og Christiane Koren holdt i årevis en journal som sirkulerte i hennes krets av valgte sønner, døtre og en søster.

I likhet med mange andre av tidens mest kjente skjønnånder hadde begge en dobbel kulturell identitet. Frederikke Brun var tyskfødt, men kom til København som spebarn. Hun regnet seg som tysk, men identifiserte seg også med Danmark. Christiane Koren var født og oppvokst på Kastrup ved København, men var norsk gift og bosatt i Ullensaker i Norge.

Begge var aktive nettverksbyggere. Frederikke Brun holdt stor salong i København; Christiane Koren samlet en krets rundt seg, som møttes hos henne i sorenskrivergården på Hovin eller i andre hjem i Drammensdistriktet og i Christiania.

Begge hadde også ry utenfor landets grenser. Frederikke Brun var mest berømt og hadde bredest kontaktnett, men Christiane Koren hadde kontakter både i

norske, danske og svenske litterære miljøer, og hun ble omtalt i en kjent tysk reiseskildring fra Norge.

Både Frederikke Brun og Christiane Koren interesserte seg sterkt for Norges skjebne i disse kriseårene for Danmark. De brukte sin penn og sine nettverk for å propagandere mot svenske krav på Norge, og begge fulgte entusiastisk det de betraktet som en norsk frihetskamp i 1814. Begge hadde de også kontakt med og prøvde å påvirke menn som ble sentrale aktører i det politiske spill om Norge. Frederikke Brun anså Christian Frederik som en god venn og fulgte entusiastisk hans virke i Norge våren og sommeren 1814. Han ble som kjent valgt til norsk konge av den grunnlovgivende forsamling på Eidsvoll 17. mai 1814, men abdiserte etter krigen med Sverige i august. Videre hadde hun god kontakt med Charlotte Schimmelmann; den russiske utsending fyrst Sergius Dolgorucki besøkte både Charlotte Schimmelmann og henne under sitt politisk meget viktige opphold i København våren 1813; den franske ambassadør, baron Alquier, lot henne lese diplomatiske papirer; og hun fikk daglig besøk av medlemmer av stormaktsdelegasjonen til Skandinavia sommeren 1814, mens de var i København, skal vi tro hennes egne utsagn (brev til Bonstetten, 14.7.1814. Walser-Wilhelm, 2007: 466).

I Norge ble Christiane Korens hjem et samlingssted for det såkalte selvstendighetsparti sine fremste menn under og etter Eidsvollsforsamlingen. Siden brukte hun penn og samvær for å oppmuntre de av dem som hun kalte sine sønner, til å slutte opp om Christian Frederik og motsette seg sammenslutning med Sverige. I skrift og tale utnyttet både Christiane Koren og Frederikke Brun de mulighetene de hadde skaffet seg som skrivende og

selskapelige damer. De politiserte pennen, med de omkostninger det skulle vise seg å få for dem.

De to engasjerte seg i striden om Norge i Napoleonskrigenes slutfase, for Bruns vedkommende fra vinteren 1813, for Koren noe seinere. Det var en tid da voldsomme konflikter og omveltninger utvidet kvinners tale- og handlingsrom. I Tyskland ble Eleonore Prochaska og Anna Lühring soldater, og Madame de Staël skal ha fortalt Karl Johan at hun gjerne ville følge ham som soldat til Nord-Tyskland våren 1813 (Schinkel, 1855: 72f.). Hun fikk som kjent betydelig politisk innflytelse i disse årene. I Praha følte Rahel Varnhagen seg omsider fri, mens hun organiserte hjelpearbeid og sykepleie for sårete soldater (Arendt, 1997: 233). Og Frederikke Brun forteller i *Briefe aus Rom* om calabriske kvinner som gikk til slagmarken og myrdet fiendens skadde soldater – 'furchtbaren Rachegeister' (Brun, 1820: 15). Også fra Norge kom det rykter om kvinners krigsdeltakelse, skal vi tro et brev fra Charlotte Schimmelmänn til Charlotte Schiller. Schimmelmänn forteller – meget overdrevet – om blodige kamper mot den svenske hæren ved Moss i august 1814 'Et amazonekorps på trehundre kvinder er oprettet, der har udøvet undere. Tre døtre af en norsk præst ved navn Pihl førte dem an; den ene, en sand *Johanna*, der udmærkede sig som heltinde, hun faldt! En skøn død for fædrelandet' (Petersen og Sørensen, 2011: 164).¹ Nok et eksempel: Mon ikke de kraftpatriotiske diktene som Christiane Koren og Maria Lassen (senere Schandorff) lot sirkulere og også publisere i norsk presse i 1814, bidro til at man ved det svenske hoffet mente det var 'fruntimren, hvilka i Norge äro mest uppretade emot Sverige'? Ordene er dronningen Charlottas, men Karl Johan var av samme mening

(Bonde, 1896: 131; Anker, 1894: 48).

Men Napoleonskrigenes æra var også en tid da den europeiske salongskulturs kosmopolitisme og sosiale normer gjorde kvinnedrevne nettverk sårbare. Forestillinger om nasjonalitet som noe essensielt for individet, vant fram. Vennskap ble utfordret av nasjonale motsetninger. Politiske omveltninger oppmuntret til samtaleformer som brøt med salongkonversasjonens normer, i hvert fall slik salongen artet seg utenfor Frankrike. Eksempelvis burde en mann nødvendigvis møte en kvinne eller be henne begrunne sine meninger. De nye styreformene som tidens liberale håpet på – republikk eller konstitusjonelt monarki – forutsatte institusjoner som liknet klubben. Parlamentet var for menn; som i klubben fantes det her en merkelig blanding av '*drinking, cheerfulness, and serious debate*', skal vi tro en samtidig observatørs bemerkning om det britiske underhus (Miller, 2006: 118). Og parlamentarikere delte seg i grupper og partier og kunne også samle seg i bestemte klubber, slik tilfellet var med Norske Brødres Klubb i Christiania høsten 1814. Det var i dette spenningsfeltet mellom salongkulturens tradisjon for felles samtalerom for kvinner og menn og tendensen til å institusjonalisere og kjønnssegregere politisk debatt og innflytelse på nye måter, at Frederikke Brun og Christiane Koren skulle agere i revolusjons- og restaurasjonsåret 1814.

Hjerte og hode, engel eller furie

Hvis Frederikke Brun hadde behov for å innsisere forholdet mellom kjønn og politikk var Madame de Staël et nærliggende eksempel. Madame de Staël

oppholdt seg som kjent i Sverige fra september 1812 til juni 1813, og hadde brevkontakt med Frederikke Brun under oppholdet. Våren 1813, mens Madame de Staël ivret som sterkest for at Karl Johan skulle tilslutte seg kampene i Nord-Tyskland, mens han truet Danmark med krig for å få Norge før han dro, håpet både Frederikke Brun og Charlotte Schimmelmänn – i hvert fall en stund – på henne som fredsengel for Norden (brev fra Frederikke Brun til Madame de Staël 11. –12.4. 1813, *Bonstettiana* XI/I 316; brev fra Charlotte Schimmelmänn til Frederikke Brun 25.4. 1813, *ibid.* 327). Men håpet ble skuffet. I brevvekslingen med Frederikke Brun konkluderte Staël at Danmark måtte avgi Norge. Hun viste til Sveriges tap av Finland, sikkerhetspolitiske hensyn, prinsippet om naturlige grenser, anklaget Brun for å overdrive *une affaire purement politique* og hevdet at det fins tvingende nødvendigheter i politikken – i dette tilfelle (brev til Frederikke Brun 13.5.1813, *ibid.* 336; brev av 15.4.1813, *ibid.* 319). Med andre ord, hun viste til *the simple evidence of facts*. Frederikke Bruns klager over Karl Johan og den svenske politikken overfor Danmark i brevene til madame de Staël, hennes forsikringer om de følelsesmessige båndene mellom Norge og Danmark, de store ordene i diktet hun sendte Staël om britenes angrep på København i 1807 – det representerte alle menneskerettens grav (”Jedes Menschrechtes Grab”, *ibid.* 318) –, blir i et slikt perspektiv uttrykk for følelsesladet retorikk og manglende vilje til å ta inn over seg politiske fakta, i dette tilfelle omkostningene ved Danmarks allianse med Napoleon.

Bruddet mellom Frederikke Brun og Madame de Staël kom høsten 1813. Det skyldtes uenigheten om Norge og den danske invasjon av Hamburg i

månedsskiftet mai/juni. Da Frederikke Brun skrev til deres felles venninne Caroline von Humboldt om bruddet – og det skjedde flere ganger – kjønnet hun spenningen mellom politikk og følelser, Madame de Staël og seg selv. Hun roser seg av selv å være fri for *politischen Fanatismus*, som hun hater hos kvinner og har refset Madame de Staël for. For kvinnebrystet bør bare romme de helligeste og reneste følelser for rett og urett, som hos vestalinnene (brev av 18.6. 1814, Foerst-Crato 1975, 109). Med front mot Staëls politiske aktivisme framkaller hun også toposet kvinnen som furie '*Das politische Hetzen habe ich bei der Frauen sorechts in den Tod – wir werden dadurch zu Furien*' (brev til Caroline von Humboldt 7.7.1815, ibid. 130 f.). Med andre ord blir furien fredsengelens motbilde. Fra dette ståsted vurderte hun også andre politiske aktører, eksempelvis det østerrikske medlem av stormaktkommisjonen sommeren 1814, general (og forfatter) August Ernst von Steigentesch. Han mangler følelser for Norge, beklager hun; naturen taler ikke lenger til hans hjerte (brev til Caroline von Humboldt 12.8. 1814, ibid. 112). Her skilte hun lag med Charlotte Schimmelmann, som fant Steigentesch 'meget interessant (...) så ganske en verdensborger' (brev til Charlotte Schiller 17.8. 1814, Petersen og Scott 2011, 163). Frederikke Brun gledet seg derimot da Christian Frederik – *Unser armer Prinz* – skulle gifte seg vinteren 1815. Hans abdikasjon forklarer hun med at han ble offer for forræderi, egen uskyld, naivitet og overanstrengelse, og kanskje ble han også forgiftet; han brøt sammen; hjertet ble knust. Men tilbake i Danmark lar han kjærligheten slukke sorgen '*Er sucht nun im Glück der Liebe sein sehr schweres Leiden zu vergeßen*' (brev til Caroline von Humboldt, 2.1. 1815, Foerst-Crato, 116, brev

til Bonstetten 28.9. 1814, *Bonstettiana* XI/II, 507). Et lykkelig kjærlighets- og familieliv blir slik sett det foretrukne alternativ til politikken brutale verden, også for mannen. Omtalen av Christian Frederik, av hans uskyld, hans edelmodighet, hans svakhet og hans følelser er illustrerende for Frederikke Bruns tendens *to escape politics*, det vil si *clothe a political stance in moral garb*, for nå å bruke Kari Lokes ord om hennes skildring av Lucien Bonaparte i *Briefe aus Rom* (1816) (Loke, 2007: 141f). Og, naturligvis, Frederikke Bruns edle prins framstår som et motbilde til Madame de Staël's ridder Karl Johan, som hun gjorde sitt beste for demonisere.

Nasjonens moderstemme

'Men hva er Nationens Stemme?', spurte den norske verkseier Jacob Aall sin 'kjæreste Kone' i et brev fra februar 1814. Anledningen var den motstand Christian Frederik hadde initiert mot Kiel-traktaten, og påstanden om at han fulgte 'Nationens Stemme'. Velkjent med nøden blant norsk allmue var Aall skeptisk til både Christian Frederik, den 'Nationalstolthedens Enthusiasme' som lød 'under Bægerets Klang', og til en 'exalteret og uforstandig' almues 'vilde' rop (*Breve fra slekten Aalls arkiver* 1948, 200).

Jacob Aalls spørsmål var ikke Christiane Korens. Hun gledet seg over alle uttrykk for Nationalstolthedens Enthusiasme. For henne var nasjonens stemme som selvfølge den som klaget over adskillelsen fra Danmark, for så å juble entusiastisk over Christian Frederik som det frie Norges odelsbårne fyrste og deretter sørge høylydt over krigen og fredsvilkårene om høsten. Slik lyder en

innførsel i journalen 6. februar 1814, om den danske avståelse av Norge 'Fædreland! O mit evigelskede Danmark! Hvi sleedst du dig dog saa gruesomt fra din trofaste Søsters Barm, og overlod hende i Ranmandens Vold! Kunde du ikke forsvaret, du kunde dog død (sic!) med hende' (Koren, 1915: 106). Ordvalget er karakteristisk for Christiane Korens ordvalg i tiden fram mot unionsinngåelsen – også tendensen til å bruke kjønns- og familiemetaforikk om politiske forhold. Bildebruken var bevisst, må vi tro. Passasjen følger etter en uttalelse fra en venninne 'For første gang ønsker jeg nu, at jeg var en Mand; men jeg er kun en svag frygtsom Pige'. Men 'den svage frygtsomme Qvinde er ikke lenger svag og frygtsom', så sant hun har mot til å skjule det, svarer Koren. Konteksten gjør utsagnet om søstersviket flertydig: Det motsier forestillingen om fryktsomme kvinner som passiviseres i en nasjonal krisetid; det identifiserer nasjonen og kvinnen; det seksualiserer Kielfreden, og det aktiviserer et kvinnebilde fra norrøn tid: kvinnen som egger til kamp, som mor for sine sønner – i biologisk og, skulle det her vise seg, i overført betydning – og som kvinne til kvinne (Koren, 1915: 106f). På den plattformen skulle Christiane Koren – Moer Koren som hun kalte seg – utforme sin rolle som Mor Norges stemme i 1814.

Et karakteristisk trekk ved Christiane Korens kommunikasjonsstrategi er at hun avpolitiserer og avviste interessekonflikter. Hun kan aldri venne seg til å se 'Norges og Danmarks Interesse særskildt', skriver hun i januar. Herman Wedel-Jarlsberg og unionstilhengerne på Eidsvold omtales i journalen som 'slemme Krabater' og usikkelige 'Unger', til forskjell fra 'Norges og mine trofaste Sønner', som støtter Christian Frederik. Framfor å inispisere *the simple*

evidence of facts lar hun likheter skjule forskjell. At valget av en dansk tronarving som norsk konge kan føre til en dansk-norsk gjenforening, omgås ved at hun knytter Christian Frederik til den norske sagakongen Håkon Adelstensfostre – 'vor gode Christian', 'vor Christian Adelsten', 'vor Adelsten'. Lenge før kongevalget hevder hun at han utvilsomt er 'Norges Drot' (Koren, 1915: 129, 137, 138, 128). Hun overser meningsforskjeller i egen krets, og avviser advarsler om stormaktenes holdning til kongevalget. I et dikt til Christian Frederik som hun innførte i journalen mens krigen pågikk i august og hennes eneste gjenlevende sønn var soldat, hyller hun Norges Søn, som kjemper for landet 'Før han saae vanæret dit Modersnavn, / Han iler med Glæde i Dødens Favn.' Christian Frederik er en gudsendt 'Skytsengel', som fryktløs følger 'sit Hiertes Bud' og får norske menn til å juble på slagmarken 'For Norge! for Frihed! for Christian!' Og 'Norges Datter' identifiseres med 'hiin Oldtids ædle Kvinde' som sendte sin siste sønn i krigen med avskjedsordene 'Ved dine Brødres Minde,/ Hav Medynk med din Moder Søn/ Og døe!' (8.8.1814, upublisert dagbok). Mens de fleste av sønnene – menn som Wilhelm Christie, Niels Treschow og Claus Pavels – etter krigen innså at en union med Sverige var uunngåelig og Christies innsats som Stortingspresident ble helt vesentlig for å sikre Norge gode unionsvilkår –, fortsatte hun sin kraftpatriotiske retorikk om det nå ulykkelige og forrådte Norge i journalen. Eksempelvis forstilte hun seg seremonien ved Stortingets kongevalg i november slik 'Ja, jeg seer Dig min Wilhelm [i.e. Christie], og Eder Alle, det ulykkelige Norges og mine Sønner, hvordan Harne og Kummer preger sig vechselvis i Eders Aasyn' (Koren, 1915: 172). Resignasjonsprosessen startet midt

i november. Da hadde flere av kretsens medlemmer prøvd å få henne til å 'see Tingene som de nu ere, som de *maatte* være, i et mindre forhadtt Lys'. Dette takker hun dem for 'Hvilke Børn har jeg lykkelige Mama!' (Koren, 1915: 173). Og hun oppdager at ektemannen gleder seg over den selvstendigheten Norge hadde tilkjempet seg i Stortinget. Selv vil hun nå konsentrere seg om 'min egen lille Verden', det vil si familien og vennene. For etter tapet av 'det dyrebare Fædreland' skal 'Eders Kreds være for Fremtiden mit Fædreland, min Verden' (Koren, 1915: 188). Tilsynelatende var forsoningen fullført da hun refererte en omtale Claus Pavels hadde sendt henne av den svenske stattholder grev Essens 'huslige Lykke' og den 'borgerlige Simpelhed', som preget familielivet hans, pluss at Christie har fortalt henne om Karl Johans 'elskværdige Træk'; han er 'den anden Christian Frederik' (Koren, 1915: 194f). Som tilfellet var med Frederikke Brun ble den 'lille Verden' for Koren en motpol til politikken store verden, men antakelig var hun mer ambivalent enn Brun var. Tidligere hadde hun syntes det var usigelig morsomt med all politiseringen i selskapslivet; hun hadde fulgt Eidsvollsprosessen tett og tatt ordet som en nasjonal moderstemme. Men nå ble hennes verden mindre, og det legger hun ikke skjul på.

Skjønnåndens dilemma

Christiane Koren døde brått i januar 1815. Tilsynelatende hadde hun forsont seg med unionen og tilflukten til 'min egen lille Verden'. Men vennene gjorde en innsats for at hun skulle bli husket. I to poetiske nyttårgaver, kalt *NOR* (1815, 1816) mønstret det nye Norge sin litteratur, og her fins en rekke dikt av

og til Christiane Koren, pluss en biografisk artikkel om henne.

Også Frederike Brun kom til å ta inn over seg de politiske fakta som fredsslutningene medførte. Nullpunktet synes å ha kommet høsten 1813, etter slaget ved Leipzig. Da følte hun seg meget forlatt i et forlatt land '*Wie ist man getrennt von allem wasß man liebt in diesem düstern Lande*' skriver hun til Caroline von Humboldt (30.10.1813, Foerst-Crato, 104). Men høsten 1814 noterte hun seg Christian Frederiks glede over å ha bidratt til norsk selvstendighet. Og i brev til Caroline von Humboldt og til vennen Jean Charles Léonard Simonde pekte hun på det unge USA som et framtidshåp, mens den gamle matrone Europa bare var maktet å ha monarkier. Hun viste også til Sverige og Norge som modell for et Danmark som stadig savnet en konstitusjon (brev til Simondi 12.5. 1814, *Bonstettiana* XI/I, 446; brev til Caroline von Humboldt 19.9.1815, Foerst-Crato, 139). Avvisningen av politisk aktive kvinner som furier og idealiseringen av menn som søker tilflukt i familien, skal altså ikke forstås dit hen at skjønnåndens 'dilemma mellom den store og den lille verden' for Frederikke Brun fant en friksjonsfri løsning.

Noter

¹ Hva som er grunnlaget for ryktet vites ikke. Jamfør fotnote 91 i Petersen og Sørensen, 2011: 164.

Referencer

Upublisert

Koren, Christiane. Dagbøker 1808–1813. Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Publisert

Anker, Carl Johan. 1894. *Uddrag af diplomatiske indberetninger om Unionens forberedelse og tilblivelse 1814*. Kristiania: Dybwad.

Arendt, Hannah. 1997. *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewess*. (red.) Liliane Weissberg. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press.

Breve fra slekten Aalls arkiver, 1948. Oslo: Dreyer.

Bonde, Carl C. 1896. *Sverige och Norge 1814. Skildringar af H. M. drottning Hedvig Elisabeth Charlotta*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Walser-Wilhelm, Doris og Walser-Wilhelm, Peter (red.). 2007. *Bonstettiana. Briefkorrespondenzen Karl Victor von Bonstetten und seines Kreises*. Vol. XI/I-II (1811–1814, 1814–1817). Göttingen: Wallstein Verlag.

Brun, Friederike. 1820. *Briefe aus Rom: geschrieben in den Jahren 1808,*

1809, 1810; über die Verfolgung, Gefangenschaft und Entführung des Pabstes Pius VII. Dresden: Arnold.

Foerst-Crato, Ilse (red.). 1975. *Frauen zur Goethezeit. Ein Briefwechsel Caroline von Humboldt, Friederike Brun.* (red.) Foerst-Crato, Ilse. Eigenverlag.

Holstein, Madame de Staël [eg. A.W. Schlegel]. 1813. *An Appeal to the Nations of Europe against the Continental System.* London: J.M.Richardson, Boston: Samuel H. Parker.

Koren, Christiane. 1915. *'Moer Korens' dagbøger*, bind 2. S. A. Lindbæk. Kristiania: Aschehoug.

Loke, Kari. 2007. 'Friederike Brun's *Briefe aus Rom* (1816): Cosmoplitanism, Nationalism, and the Poltics og 'Geistlichkeit', in Maierhofet, Waltraud (m.fl. red.). *Women Against Napoleon. Historical and Fictional responses to his Rise and Legacy.* Frankfurt: Campus Verlag.

Miller, Stephen. 2006. *Conversation. A History of a Declining Art.* New Haven: Yale University Press.

Petersen, Annelise Ballegård og Sørensen, Anne Scott (red.). 2011. *Breve til Charlotte. Fra Sølyst til Weimar.* Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Schinkel, Berndt von. 1855. *Minnen ur Sveriges nyare historia*. (red. C.W. Bergmann). Bind 7. *Carl Johan och hans Tid*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Sørensen, Anne Scott. 1998a. 'Min Laterna Magica – Om Charlotte Schimmelmann og Sølyst', in Sørensen, Anne Scott (red.). In *Nordisk salongkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Odense: Odense Universitetsforlag.

Sørensen, Anne Scott. 1998b. 'Den nordiske kreds – en dansk-tysk aristokratisk salongkultur', in Sørensen, Anne Scott (red.). In *Nordisk salongkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Odense: Odense Universitetsforlag.

Steinfeld, Torill. 1998. 'Valgslektskap og vennskapskult: Christiane Koren og Hovindkretsen', in Sørensen, Anne Scott (red.). In *Nordisk salongkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Odense: Odense Universitetsforlag.

Povlsen, Karen Klitgaard. 'Friederike Bruns saloner 1790–1835', in Scott-Sørensen, Anne (red). *Nordisk salongkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780–1850*. Odense: Odense Universitetsforlag.